

PRVI DIO

Slika 5. Portret Marka Aurelija u mladoj dobi, druga četvrtina 2. st. Arheološki muzej Zagreb

Portret mladolikog vladara koji će ostati upamćen u povijesti kao „car-filozof“. Lijep primjer portretne skulpture iz vremena Antonina, tipično suprotstavljenih glatkih površina lica i gusto modelirane kose. Urezane zjenice daju mu dojam snene melankolije i kontemplacije.

I.

KRIZA I NJEZINI UZROCI

Svijet je poput čovjeka: rađa se, odrasta i naposljetku umire.

Sv. Augustin (*Sermo* 81)

Je li moguće izdvojiti događaje ili prepoznati znakove koji bi nam pomogli shvatiti kada su i zašto nastupile promjene što najavljuju kasnu antiku? Pomalo neočekivano, vidjeli smo, povjesničari upiru prstom na dinastiju Antonina (138-193). Gibbon, koji gotovo opsesivno pokušava dijagnosticirati razloge za početak kraja Rimskoga Carstva – od problema autoritarne vlasti i ograničenosti slobode pojedinca, moralne bolesti ropstva, nedisciplinirane vojske, napuhane birokracije, pogubnog utjecaja kršćanstva, pa do nestanka srednje klase i sve većeg jaza između bogatih i siromašnih – vladavinu Antonina Pija (138-161) i Marka Aurelija (161-180) ocijenio je kao „jedino razdoblje u povijesti tijekom kojega su sreća i blagostanje cijelog naroda bili glavni cilj vlasti“.¹ Činjenica da je Marko Aurelije (sl. 5, 6) jedini car koji je iza sebe ostavio zapise s filozofskim razmišljanjima, usto napisanima na grčkom, bez sumnje je utjecala na Gibbona, kao i prethodno na Montesquieua, koji je na spomen toga cara „osjećao upravo neko nutarnje zadovoljstvo“.² No, nisu svi bili tako jednodušni u ocjeni cara-filozofa; za francuskog povjesničara Ernesta Renana vladavina Marka Aurelija označila je kraj antičkog svijeta ili barem tradicionalnog politeizma.³ Kasnije intepretacije nižu se u rasponu od olako izrečenih osuda vremena ispraznih, blaziranih vladara i intelektualaca, koji su pripremili teren za kasniju krizu ili, pak, žale tužnu sudbinu posljednjeg predstavnika antičkog stoicizma, slabo prilagođenog svijetu i društvu svoga vremena, koje je zahtijevalo čovjeka od akcije, a ne usamljenog perfekcionista.⁴ Čak je i Gibbon, unatoč divljenju koje je osjećao prema Antoninima, ispod slike nepomućenog blagostanja prepoznao polagani, smrtonosni otrov despotske samovolje koji se proširio udovima Carstva i doveo do toga da su Rimljani „koji su se nekoć odlikovali onom vrstom hrabrosti koja izrasta iz ljubavi

Slika 6. Kovanica (avers) Marka Aurelija (161-180), Arheološki muzej Zagreb

Marko Aurelije, ovdje u podmakloj dobi, ovjenčan je lovorovim vijencem carske pobjede. Tu je i prepoznatljiva „filozofska“ brada koja karakterizira careve antoninske dinastije.

Slika 7. Kovanica (avers) cara Karakale (211-217), Arheološki muzej Zagreb

Karakala, prepoznatljivoga herkulijanskog izgleda, ostat će upamćen kao bratoubojica, ali i po proglasu kojim je 212. godine svim slobodnim stanovnicima Carstva podario status rimskoga građanina.

prema slobodi i osjećaju nacionalnog ponosa... utonuli u monotonu ravnodušnost privatnog života“.⁵ Iako Santo Mazzarino za 2. stoljeće kaže da je „patološki tradicionalističko“, što na prvi pogled dolazi do izražaja i u dominantno klasičnom stilu carske umjetnosti toga vremena, Michael Rostovtzeff ističe da je u vrijeme Antonina došlo do promjena u načinu gledanja na svijet (*Weltanschauung*), a daljnje istraživanje tog fenomena smatra „jednim od najvažnijih zadataka na području stare povijesti“.⁶ Novi način gledanja na svijet za Rostovtzeffa proizlazi iz promjena političkog, vjerskog, ekonomskog i kulturnog sadržaja, koje oblikuju društvo kasne antike.

EKONOMIJA I DRUŠTVO

Ključni dokaz krize, kao uostalom i u naše vrijeme, ekonomski su pokazatelji, ponajprije inflacija i pad vrijednosti novca. U razdoblju od samo nekoliko godina na početku vladavine Septimija Severa (193-211), godišnje je u prosjeku bilo 176 novih monetarnih tipova, što valja usporediti s njih 17 tijekom 23 godine u vrijeme Antonina. U nekoliko godina rimski denar je izgubio trećinu vrijednosti u finom metalu, a u odnosu na onaj iz vremena Marka Aurelija doživio je devalvaciju od 100%.⁷ Severov sin i nasljednik Karakala (211-217) uvodi novi srebrni novac – antoninijan (*antoninianus*) – koji će se ubrzo proširiti diljem Carstva, označavajući kraj monetarnog pluralizma (sl. 7). Od 5 grama težine na početku, antoninijan pada na 3,5 grama u idućih pola stoljeća; 238. godine udio srebra iznosi 44%, a 269. godine samo 2,5%, i to za novac kovan u kovnicama grada Rima.⁸ Taj novac zapravo i nije ništa drugo do lagano posrebrnjeni komad bakra. Stalna potreba za kovanjem svježeg novca rezultira uvođenjem novih kovnica, koje nastaju u krajevima gdje boravi vojska, pa tako u vrijeme cara Galijena (253-268) započinju radom kovnice u Sisciji (262) i Sirmiju (265). Arheologija je pokazala da su u isto doba značajno porasle ostave novca, poglavito u Galiji, što vjerojatno ukazuje na povećane isplate i darove vojsci, ali i na nedostatak plemenitih metala.⁹ Vrtoglavi rast cijena naposljetku je doveo do državnih intervencija, ali one nisu uspjele spriječiti čitav niz katastrofalnih posljedica po gospodarstvo Carstva, od kojih je jedna od najtežih (na dugu stazu) povratak prirodnoj ekonomiji i zatvaranje pojedinih provincija i regija unutar sebe, čemu dodatno pridonose neodržavanje puteva i nesigurnost u prometu. Problemi se ne manifestiraju posvuda jednako: dok Italija gospodarski tone

– iz nekih podataka možemo zaključiti da više ne zadovoljava niti vlastite potrebe u vinu – dotle pojedine provincije, poglavito Sjeverna Afrika, doživljavaju procvat, što se ogleda i u bogatstvu unutrašnje dekoracije afričkih vila.¹⁰ Na pad proizvodnje utječu brojni čimbenici: od čestih upada barbara preko limesa u rubnim dijelovima Carstva, pobuna robova i kolona, do propadanja malih vlasnika na račun velikih latifundija, bijega u gradove koje je lakše braniti (o čemu svjedoči obnova ili izgradnja gradskih zidina), smanjenja broja stanovnika i nedostatka radne snage, itd.¹¹ Već smo istaknuli svjedočanstvo sv. Ciprijana da je demografija sredinom 3. stoljeća rastući problem; Euzebije u *Crkvenoj povijesti* citira pismo biskupa Dionizija iz Aleksandrije, Ciprijanova suvremenika, koji govori o sve manjem broju stanovnika u egipatskoj metropoli i dodaje: „Ljudi vide kako se njihov rod na zemlji stalno smanjuje, ali ne čine baš ništa, dok im je potpuna propast svakim danom sve bliža“.¹² Carevi će pokušati problem riješiti naseljavanjem prekograničnih naroda na teritoriju Carstva, ali ta će politika vrlo brzo pokazati i svoje loše strane. Na jednom se području nedostatak radne snage ipak nije osjetio: broj državnih službenika u vrijeme Severa toliko se povećao da su izdaci za njih iznosili čak pet puta više nego u Augustovo doba.¹³

Ekonomska slika 3. stoljeća je, dakle, u cjelini tmurna. Ipak, André Chastagnol će upozoriti da u antici događaje oblikuju politička i vojna evolucija, a ne ekonomske promjene.¹⁴ Glavna zadaća svakog rimskog cara, tvrdio je Amijan Marcelin (o. 330-395), obrana je granica od vanjskog neprijatelja, što dolazi do izražaja na carskim spomenicima, a poglavito na kovanicama. Provale Kvada i Markomana u sjevernu Italiju za vladavine Marka Aurelija samo su najava onoga što će uslijediti u narednom stoljeću, koje je obilježeno dramatičnim ratovima i opetovanim upadima barbara na različitim dijelovima limesa, pa čak istovremeno na svim granicama (Germani na Rajni, Goti na Dunavu, Perzijanci na Eufratu). Rim se po prvi put povlači iz dijela osvojenih područja; ako i nisu značajni po veličini (današnja Rumunjska, teritorij na sjeveru Škotske, dijelovi Germanije i Afrike), gubici su priznanje nemoći i ruše mit o nepobjedivosti rimskih legija. Državu dodatno iscrpljuju pobune pretendenta na prijestolje i građanski ratovi. Takva situacija pogoduje sve većem utjecaju vojske, u čemu suvremeni kroničari prepoznaju jedan od ključnih razloga za krizu u Carstvu.¹⁵ Aurelije Viktor je dovodi u neposrednu vezu s ubojstvom cara Aleksandra (235), posljednjeg iz dinastije Severa. Nakon Aleksandrove smrti, kaže on, nižu se „vrlo kratke vladavine, građanski ratovi umjesto borbe protiv vanjskih neprijatelja, vladari

Slika 8. Dva tetrarha, početak 4. st. Vatikan, Biblioteca Apostolica Vaticana

Visoki reljef iz Vatikanske biblioteke lijep je primjer tetrarhijskog portreta u egipatskome porfiru. Tetrarsi su prikazani u vojničkoj opremi, sa simbolom carskog i božanskog autoriteta (globus) u šaci. Glave su nediferencirane, bez individualnih svojstava, što ne dopušta preciznu atribuciju. Čini se da je gesta ruke položene na rame, koja je trebala potvrditi slogu među vladarima, bila važnija od pojedinačne prepoznatljivosti i anatomske vjerodostojnosti.

skromnog ili barbarskog podrijetla i slabog obrazovanja...“.¹⁶ To je vrijeme karijernih vojnika na čelu Carstva. Prvi je Maksimin (235-238), koji je od tračkog pastira postao časnik, pa vitez, tribun te, naposljetku, car. „Divljačke naravi, grub, ohol, pun prijezira...“ – Maksiminov opis u *Carskoj povijesti* možda i jest tendenciozno obojen, ali odgovara sačuvanim portretima toga vremena.¹⁷ Među njima se ističe čuveni Karakalin portret iz Kapitolijskih muzeja u Rimu, ponajbolji primjer vojničke fizionimije, s naglaskom na fizičkoj snazi i energiji vojskovođe; na njemu nema ni traga blagosti, koja prožima mudro lice Marka Aurelija i koja je – kako smatra Montesquieu – prva vrlina prinčeva.¹⁸ To su likovni prethodnici onih nezgrapnih porfirnih glava s kraja 3. i početka 4. stoljeća koje je netko nazvao „zastrašujućim“ (*Schreckbilder*) i koji zorno ilustriraju transformaciju Carstva u vojničku monarhiju (sl. 8). Gledajući ih, skloni smo povjerovati Laktanciju koji opetovano ističe barbarsku prirodu Di-

oklecijana (284-305) i njegovih suvladara i nasljednika. Za jednog od njih, Maksimina Daju (308-313), piše: „Tek je nedavno napustio stada i šume, odmah postao štitonoša, uskoro carski tjelesni čuvar, sutradan tribun, a onda i cezar“.¹⁹ Dioklecijan je, znamo, imao sličan put, ali najgori od svih bio je Galerije (305-311), koji se u svom barbarskom bijesu nije obrušio samo na kršćane, već i na najvažnije tekovine rimske civilizacije: dokinuo je govorništvo, zabranio odvjetništvo, dao prognati ili smaknuti poznavatelje prava, proglasio književnost za pokvarenu umjetnost... Laktancije ide tako daleko da mu pripisuje „neprijateljstvo spram rimskog imena“ i namjeru da preimenuje Carstvo „tako da se više ne zove Rimsko nego Dačko Carstvo“.²⁰

Takav razvoj događaja – koji pisci poput Laktancija ili Aurelija Viktora bez sumnje prikazuju donekle tendenciozno – bio je moguć i zato što je senatska aristokracija u međuvremenu izgubila zapovjedne položaje u vojsci, a time i stvarni politički utjecaj: od vremena Severa senatori obnašaju samo civilne dužnosti, ne i dužnosti tribuna ili legata legije. Posljednji legat zabilježen je za cara Valerijana (253-260), posljednji tribun oko 260. godine.²¹ Naposljetku je Galijen proglasom zabranio senatorima vojnu karijeru i pristup vojsci i na taj način oduzeo svaku važnost tradicionalnim republikanskim magistraturama.²² Sada car imenuje sve magistrate i tako kontrolira sastav senata, u čijim redovima je prisutan sve veći broj provincijalaca, ponajviše Afrikanaca i Grka iz Male Azije.²³ Gubitak utjecaja senata odražava se i u načinu izbora careva: Septimija Severa i njegove nasljednike izabrala je vojska u provincijama, što objašnjava sve izraženiji nerimski karakter njihove vladavine. Povratak na dinastijski princip nasljeđivanja u vrijeme Konstantina bit će odgovor na krizu carske vlasti uzrokovanu hirovitošću legija i brzim izmjenama vojnika za kormilom države. Osim tradicionalnih privilegija, nestaju i razlike između senatora iz patricijskih redova te onih iz redova plebejaca, dovoljno bogatih da kupe mjesto u senatu. Septimije Sever je prvi provincijalac na tronu, podrijetlom iz starosjedilačkog plemstva, a ne iz sloja rimskih kolonizatora; Makrin, koji će nakratko biti car (217), prvi je vitez na čelu države. Za razliku od svojih antičkih prethodnika, koji su mahom negativno nastrojani prema događajima i akterima 3. stoljeća, neki će moderni povjesničari u njima prepoznati društvenu dinamiku blisku današnjem shvaćanju politike. Protivno ustaljenim tumačenjima, kaže Jones, za kasno Rimsko Carstvo karakterističan je visok stupanj društvene mobilnosti, poglavito u istočnom dijelu, gdje će takav

razvitak dovesti do uspostave činovničke klase koja će biti kičma bizantskog društva za narednih tisuću godina.²⁴ Paul Petit govori o „egalitarnim tendencijama“ (*aspirations égalitaires*) i pripisuje ih politici Severa koji se namjerno odriču elitističkog koncepta vlada-ra-humanista iz prethodnog stoljeća.²⁵ Lepeza mogućeg nije nikada bila tako širom otvorena kao u to doba, smatra Jean-Marie Carrié, stavljajući fenomen u širi kontekst demokratizacije kulture u kasnoj antici.²⁶ Doista, daleko smo od starog svijeta u kojemu je „svatko znao tko je, gdje mu je mjesto, i gdje će biti sutra“.²⁷

Događaj koji je politički potvrdio dolazak novog doba i novih mogućnosti – iako u svoje vrijeme, čini se, nije izazvao gotovo nikakvu pažnju suvremenika – je carski proglas iz 212. godine (*Constitutio Antoniniana*) kojim je Karakala svakom slobodnom stanovniku Carstva podario titulu rimskog građanina, isprva rezerviranu za građane Rima, a nakon Savezničkog rata početkom 1. stoljeća pr. Kr. i za druge narode na tlu Italije. Ta je odluka, za koju Petit kaže da predstavlja jedinstveni slučaj takvih razmjera u povijesti svijeta, čak i ako nije sasvim jasno kakve je implikacije imala na svakodnevni život u trenutku kada je donešena, potvrdila i ozakonila proces globalizacije rimskog društva.²⁸ Ne znamo je li Karakalin potez bio posljedica opsesije Aleksandrom Velikim – koji je bio tvorac prvoga velikog univerzalnog carstva – ali razvitak antičkoga svijeta dosegnu je točku kada postaje moguće definirati *melting pot* u smislu u kojem taj termin danas koristimo opisujući SAD ili, u posljednje vrijeme, Europsku Uniju. Povjesničar Dion Kasije jedan je od rijetkih onodobnih pisaca koji komentira taj događaj; kao pripadnik senatske aristokracije, očekivano je neprijateljski raspoložen prema Severima i tvrdi da je glavni motiv pri donošenju edikta bila zarada, odnosno, pokušaj da se porezima poveća prihod državne blagajne.²⁹ U današnje vrijeme, kada ekonomska kriza ponovo potresa zapadni svijet, takav argument nam zvuči itekako poznato!

DECENTRALIZACIJA CARSTVA I ULOGA CARA

Istovremeno s procesom globalizacije Carstva grad Rim gubi na političkom utjecaju: car se s dvorom i državnim aparatom (*comitatus*) seli bliže granici, gdje se razvijaju nova regionalna središta – Trier (*Augusta Treverorum*) u Galiji, Köln (*Colonia Agrippina*) na granici s Germanijom, Milano (*Mediolanum*) u sjevernoj Italiji, Srijemska Mitrovica (*Sirmium*), blizu dunavskog limesa, Nikomedija u

Maloj Aziji i Antiohija u Siriji, blizu granice s Perzijom. Rezultat je politička decentralizacija koja će kulminirati u tetrarhijskom sustavu diobe vlasti na dva Augusta i njihova dva pomoćnika i nasljednika, Cezara. Dioklecijan i njegovi suvladari nazočni su proslavi careve dvadesete obljetnice vladanja (vicenalije) u Rimu 303. godine, ali to je ujedno, čini se, prvi i jedini put da se cijela tetrarhijska obitelj našla na okupu u središtu Carstva.³⁰ Tijekom 4. stoljeća, posjeti careva daju se nabrojati na prste jedne ruke: nakon Konstantina, koji je u trideset godina vladavine vjerojatno dolazio samo dvaput (312. i 324.), oba puta kako bi proslavio pobjedu nad suparnicima, trebalo je čekati sve do 357. godine na prvi idući carski *adventus*, onaj njegova sina Konstancija II. (337-361). Amijanov opis Konstancijeva posjeta pokazuje gotovo antikvarski odnos careva prema drevnoj prijestolnici kojoj se dive, ali je zaobilaze.³¹ Rim više nije stvarna pozornica moći, već apstraktna vrijednost, ideja, što dolazi do izražaja u liku sveprisutne personifikacije grada na kovanicama toga doba. Decentralizaciji ili provincijalizaciji – kako god odlučimo krstiti te društvene promjene – pridonosi i to što senatorska aristokracija, odlukama cara udaljena iz vojnog vrha, zapostavljena na račun profesionalne dvorske birokracije, nije više obavezna boraviti u gradu, gdje je nekoć ostvarivala političke ambicije. Provincijski senatori, čiji se broj povećao tijekom 3. stoljeća, većinu vremena provode na svojim prostranim imanjima, zbog čega ne gube uobičajene privilegije. Spomenuti Auzonije sve je svoje brojne političke dužnosti, uključujući odgoj mladog cara Gracijana (375-383), obnašao u Galiji (Trieru). Da u tome nije bio usamljen, svjedoči sv. Augustin, kada govori o senatorima koji nikada nisu išli u Rim.³² Možemo pretpostaviti da su carevi namjerno poticali takav odnos kako bi se riješili mogućih političkih protivnika; uostalom, zgrada kurije na rimskom forumu, obnovljena za Dioklecijana, zasigurno ne bi bila u stanju primiti većinu od dvije tisuće senatora – koliko je senat teoretski brojao članova – da su svi oni prisustvovali njegovim zasjedanjima.³³

Jedna od prednosti života u provincijskoj osami za senatore sastojala se u oslobođenju od svih municipalnih davanja; riječ je o bijegu od velikih financijskih nameta koji su tradicionalno bili vezani uz gradsku aristokraciju. Možemo govoriti o svojevrsnoj *poreznoj oazi* koja se ustalila kao princip u kasnoj antici.³⁴ Odlazak aristokracije iz gradova i zapostavljanje tradicionalnih magistratskih dužnosti nisu promakli suvremenim kroničarima koji su u tome s pravom vidjeli jedan od razloga za probleme Carstva.³⁵ U drugoj

Slika 9.
Dioklecijanova
palača u 18. st.
Grafika iz mape
Roberta Adama
(1763).

Škotski arhitekt Robert Adam među prvima je pristupio sustavnom istraživanju palače koju je Dioklecijan dao podići na dalmatinskoj obali u blizini Salone. Na ovoj grafici iz njegove mape prikazano je južno pročelje, s karakterističnim lukovima koji su izvorno rastvarali stranu palače okrenutu moru.

polovici 4. stoljeća ti su komentari sve glasniji, pa tako Aurelije Viktor kritizira senatore da su odbacili odgovornost za državu u korist lagodnog života na svojim imanjima.³⁶ Riječ je o istim onim pripadnicima visokog društva koje vidimo u prikazima vesele ladanjske gozbe na raskošnim srebrnim pladnjevima i mozaicima iz 4. stoljeća, kako uživaju u blagodatima prirode, odnosno – bilo bi ispravnije reći – u bogatstvu svojih posjeda i privilegijama svoga položaja, baš kao što će biti slučaj na slikama Antoinea Watteaua koji u 18. stoljeću prikazuje francusku aristokraciju i njezine otmjene zabave u prirodi (*fêtes galantes*). Njihovo povlačenje na selo ne znači samo odustajanje od političkih ambicija, već ima porazne posljedice za održavanje gradova koji su u antici oduvijek opstajali zahvaljujući bogatim dobročiniteljima (*euergetes*) i njihovom izdašnom financiranju društvenog i vjerskog života.³⁷ O razmjerima fenomena govori sve manji broj natpisa koji komemoriraju nove zadužbine i graditeljske projekte lokalne aristokracije – u prošlosti glavni mehanizam razvoja antičkoga grada i pouzdan arhiv investicija vodećih obitelji. Oni gotovo da nestaju polovicom 3. stoljeća (s očekivanim iznimkama, primjerice u Sjevernoj Africi) i nikada više neće doseći vrhunac iz vremena Antonina.³⁸ Umjesto novih javnih građevina i razvoja urbane infrastrukture – iznimke su carske investicije, poglavito kupatila – u arhitekturi kasnog Carstva do izražaja dolaze velike ladanjske vile s elementima utvrde, odnosno, vojničkog logora. Među njima se ističu tetrarhijske palače kao što su Di-

Slika 10. Mozaik
gospodara Julija, 3.
st. Tunis, Muzej Bardo

Višebojni mozaik iz jedne od brojnih ladanjskih vila pokazatelj je ekonomskog napretka sjevernoafričkih provincija u 3. stoljeću. Prikazuje gospodara Julija u obilasku svojih posjeda, s inventarom svega što je činilo bogatstvo provincijske aristokracije. U središtu je utvrđena vila, koja može podsjetiti na umanjenu Dioklecijanovu palaču.

oklecijanova u Splitu (sl. 9) ili Galerijeva u Gamzigradu.³⁹ Politička izolacija aristokracije dolazi do izražaja i u arhitekturi obiteljske kuće (*domus*) u samome Rimu; one najraskošnije suvremenici izgledaju poput „malih gradova“, s vlastitim forumima, hramovima, hipodromima i kupatilima.⁴⁰ Takav opis može nas podsjetiti na prikaze vila na brojnim sjevernoafričkim mozaicima, koji ilustriraju bogatstvo i samodostatnost provincijske aristokracije (sl. 10).

Vodeći rimski aristokrati poput Simaha i Nikomaha – koji sebe i sebi ravne vide kao „najbolji dio ljudskoga roda“ (*pars melior humani generis*) – na takve su gledali s visoka, poglavito na nove senatore u Konstantinopolu.⁴¹ Ipak, Amijan Marcelin posebno je kritičan upravo prema velikim rimskim obiteljima koje nisu sačuvala puno od vrlina svojih predaka i umjesto toga se odaju raznoraznim neumjerenostima i banalnostima: „Neki, ozbiljna izraza na licu, preko svake mjere hvale svoje bogatstvo i prihode s brojnih posjeda koji se prostiru od Istoka do Zapada... kao da ne znaju da njihovi preci, koji su zaslužni za veličinu Rima, svoju slavu nisu dugovali

novcu, već hrabrosti u žestokim ratovima...“.⁴² Amijan s posebnim prezirom opisuje njihove bogate gozbe, koje su pravi izlog taština: „Kojiput daju donijeti vagu da bi se izvagnuli riba, ptica ili puh koje je domaćin ponudio za jelo. Gostima se dosađuje upornim iščuđivanjem nad neviđenom veličinom tih stvorenja, a brojni sekretari sve to marljivo bilježe u svoje bilježnice...“.⁴³ Potpuno su posvećeni sebi i raskoši koja ih okružuje, stoga ne čudi da njihove ambicije ne sežu daleko: „Malo dulje putovanje, kako bi posjetili svoje imanje ili bili nazočni u lovu, gdje sav posao za njih odrađuju drugi, za neke predstavlja podvig ravan junačkim djelima Aleksandra Velikog ili Cezara...“.⁴⁴ Ovi nas komentari mogu podsjetiti na *Trimalhionovu gozbu*, ali za razliku od satiričnog Petronijeva teksta iz 1. stoljeća, u povijesnom djelu Amijana Marcelina, Grka i bivšeg vojnika, do izražaja dolazi sve veći jaz koji u drugoj polovici 4. stoljeća razdvaja staru i novu, senatsku i vojničku aristokraciju.

*

Usporedo s ovim promjenama, kako smo vidjeli, rastu značenje i uloga vladara koji u svojoj osobi više no ikada utjelovljuje Carstvo. Ako se nekoć, u doba Republike, smatralo da je Rim ondje gdje je senat (*sanctus senatus*), koji predstavlja „ljudsku, kolektivnu i trajnu kvintesenciju Rima“, u vrijeme Komoda (180-193) prvi put čujemo argument da je Rim ondje gdje je car.⁴⁵ Takva doktrina je nova i na neki način revolucionarna; otad, „gdje god da je proglašen vladarem, gdje god da se bori ili upravlja, car utjelovljuje prisustvo Rima i njegovu sudbinu“.⁴⁶ Iako se pravni temelji vlasti (*imperium*) u odnosu na prethodna stoljeća u teoriji nisu promijenili, ona je sve više u rukama jednog čovjeka. Dion Kasije, govoreći o Augustu, ali iz perspektive čovjeka 3. stoljeća, kaže da carevi imaju „vrhovnu vlast u svim stvarima, kako svjetovnim tako i religijskim“.⁴⁷ Religijske konotacije sve ih više približavaju bogovima, odnosno, vrhovnom božanstvu, što dolazi do izražaja i u evoluciji carskoga kulta; pridjev svet (*sacer*) postaje sinonim za carski u nazivima kao što su *domus sacra* (carska palača), *urbs sacra* (carski grad) itd.⁴⁸ Počevši s Komodom, uz carevo ime javljaju se atributi koji sadrže moralne kategorije i naglašavaju zaštitu i pokroviteljstvo božanstva (*felix, victor, invictus*). U vrijeme Galijena, nove počasti dolaze do izražaja u sve češćim i dužim superlativima: car je *victoriosissimus* ili *fortissimus*, carica je *sanctissima*, a mladi prinčevi *Castores nobilissimi*. Za Valentinijana I. (364-375) i njegova brata Valenta (364-378) česte su titule „vječni vladari“ (*perennes Augusti, aeterni*

imperatores), a Teodozije (379-395) je „najsvetiji vladar“ (*sacratissimus princeps*) i „naša vječnost“ (*nostra perennitas*). U Kalendaru iz 354. godine svetkovine carskoga kulta i obljetnice diviniziranih vladara, popraćeni igrama u amfiteatru i cirku, dominiraju godinom, određujući ritam javnog života u gradu i Carstvu u većoj mjeri nego religijske svetkovine.⁴⁹

Ceremonijal na dvoru pod utjecajem je tradicije ugaslih helenističkih monarhija, ali i Perzije – Montesquieu govori o „azijskoj pompi“ (*pompe asiaticque*).⁵⁰ Povezana s vojničkim i monarhičkim karakterom carske moći, to je evolucija u smjeru orijentalnog despotizma, na što upućuje i dotad nerabljeni izraz poštovanja „naš gospodar“ (*dominus noster*), na samom početku nabiranja svečanih titula vladara, što ima, dakako, izražene religijske konotacije.⁵¹ Aurelije Viktor napada Dioklecijana da je prvi tražio da ga se štuje poput boga i nosio odjeću obrubljenu zlatom, obuću od svile, grimiz i drago kamenje, premda takva raskoš ne priliči rimskom građaninu.⁵² Dioklecijanova sklonost pretjerivanju bila je, očekivano, pripisana skromnom, nearistokratskom podrijetlu i nedostatku klasičnog obrazovanja, ali danas možemo bolje procijeniti njegove motive koji svojedobno nisu naišli na odobravanje suvremenika. Istina je da dinastijska politika kakvu su provodili Antonini u 2. stoljeću, zasnovana na pripadnosti tradicionalnim rimskim, odnosno, italjskim obiteljima, nije bila moguća u slučaju vojničkih careva 3. stoljeća; u nedostatku prestižnog podrijetla, morali su se zadovoljiti Fortuninom naklonošću, sumnjivim proročanstvima ili crnom magijom. No, u svijetu u kojemu je toliko toga ovisilo o jednom čovjeku, neki vid neposredne veze s božanstvom bio je neophodan kako bi se figura vladara vratila karizma koju je nekoć imao August, potomak Božanskog Julija i Venere Rediteljice (*Venus Genetrix*). Istočnjačke koncepcije nudile su brojna, različita rješenja, od Komodova koketiranja s mitraizmom, Elagabala (218-222) i njegova Crnog kamena iz Emese u Siriji, ili Aurelijana (270-275), za kojega je novo vrhovno božanstvo postalo Nepobjedivo sunce (*Sol Invictus*), sve do Konstantina (307-337) koji je širom otvorio vrata Carstva kršćanstvu i kršćanskome Bogu. „Odabrani vođa“ nije više bio samo rezultat vojničkog hira i potpore legija, kako se moglo učiniti suvremenikima nakon krize 3. stoljeća; sada je i sam izbor vojske proglašen djelovanjem više sile, dolazio je s neba i bio uvjetovan nekim drugim, smrtnicima neshvatljivim kriterijima.⁵³ Božanski pedigre vladara omogućio je i ponovnu uspostavu dinastijskog principa u Konstantinovo vrijeme. Njime je, nakon dugog niza građanskih ratova, u kojima je nestao Diokleci-

Slika 11. Rim, trijumfalni stup Marka Aurelija (detalji), oko 180.

Trijumfalni stup Marka Aurelija rađen je po uzoru na onaj na Trajanovu forumu, podignut nekih 60-ak godina ranije. Za razliku od Trajana, Marko Aurelije je često prikazan frontalno, što najavljuje novi, drugačiji pogled na cara i na njegovu ulogu u kasnome Carstvu.

janov politički eksperiment, sva vlast ponovo bila u rukama jednog čovjeka.⁵⁴

Promjene koje su se dogodile u shvaćanju uloge rimskoga cara dadu se pouzdano pratiti već na javnim spomenicima 2. stoljeća. U tom smislu znakovite su razlike između prikaza Trajana i Marka Aurelija na njihovim trijumfalnim stupovima u Rimu, podignutim na početku, odnosno, pri kraju toga stoljeća. Za razliku od Trajana, Marko Aurelije je

često prikazan frontalno (sl. 11); takav prikaz izdvaja ga od ostalih sudionika i daje mu središnje mjesto u kompoziciji koja je čitava podređena njegovoj figuri. Tome treba pridodati sve izraženiju simetričnost kompozicije, kao i ikonografsku perspektivu koja se udaljava od antičkog iluzionizma kako bi naglasila simboličke vrijednosti i odnose veličine zasnovane na hijerarhiji. Promjene u likovnim prikazima odgovaraju onima u dvorskom ceremonijalu; taj je sve razrađeniji, osmišljen da vladara izdigne iznad ostalih, učini gotovo nedostupnim. Ritualna repetitivnost, koja dolazi do izražaja u pozdravnim aklamacijama, odgovara sve većoj ukočenosti i repetitivnosti u likovnim prikazima.⁵⁵ U opisu Konstancijeva posjeta Rimu (357), Amijan Marcelin nam je ostavio ponajbolji uvid u nedodirljivu, despotsku auru cara u kasnome Carstvu, što će ostati trajno obilježje bizantskog dvora u narednim stoljećima.⁵⁶ Svaki izlet pjesničke mašte bio je dopušten pri slavljenju njegova Veličanstva: Klaudijan u jednom panegiriku uspoređuje Honorija (395-423) s „jutarnjom zvijezdom ili Jupiterom Gromovnikom, koji je svoje zrake pomiješao s onima boga Bakha“.⁵⁷ Na vijest o Honorijevu rođenju, nadodaje drugdje pjesnik, čak je i Apolonovo proročište u Delfima prekinulo svoju dugu šutnju!⁵⁸ Bez obzira na to što mitološke refe-

Slika 12. Istanbul, postolje Teodozijeve obeliska, oko 390.

Teodozijev obelisk posljednji je u nizu velikih egipatskih spomenika koje su carevi dali postaviti kao dokaz veličine i neograničene moći u središtima Carstva (Rim, Konstantinopol). Na donjem dijelu postolja u reljefu je prikazan zahtjevan pothvat dopreme obeliska iz Egipta i njegova postavljanja na hipodromu u Konstantinopolu. Povjesničar Amijan Marcellin opisuje sličan pothvat u vrijeme Konstancija II. (357), koji je također dao postaviti obelisk na hipodromu, ali u Rimu.

rence u ovom i sličnim slučajevima nisu više od pjesničke slike – upravo je Honorijev otac Teodozije zatvorio poganske hramove i zabranio drevne kultove – one zorno pokazuju koliko je vladar daleko od negdašnjeg ideala *res publicae*, sve manje rimski građanin i *primus inter pares*, a sve više *dominus*, gospodar nad podanicima.

Takav položaj, koji se ogleda i u upotrebi aureole – motiva koji će kršćanska umjetnost pretvoriti u znak svetosti – sve je bliže vjerskom autoritetu. Auzonije u *Uskršnjoj himni* naziva cara Valentinijana „Ocem“ jedinstvenog, nedjeljivog Carstva te uspoređuje njega i sinove Gracijana i Valentinijana II. sa Svetim Trojstvom.⁵⁹ Isti autor u pozdravnom govoru iz 379. godine hvali čednost mladoga cara Gracijana (375-383) uspoređujući ga s drevnim svećenicima (*pontifeks, flamen*), pa čak i s vestalkom.⁶⁰ Nestala je slika cara suborca, uobičajena na Trajanovu stupu, a ravnoteža između njegove vojničke i građanske uloge – koja je još uvijek prisutna na reljefima s Konstantinova slavoluka u Rimu iz 315. godine – usko-

Slika 13. a-b)
Kovanica (avers i
revers) Valentinijana
III. (423-455).
Arheološki muzej
Zagreb

Portret Valentinijana III. na aversu, s bogato ukrašenom dijamantom u kosi, popraćen je na reversu prikazom cara koji gazi neprijatelja u obliku zmije (zmaja) s ljudskom glavom. Taj je simbolički prikaz početkom 5. st. zamijenio antropomorfnu lik pobijeđenog barbarina (vidi sl. 3b), dodatno određujući cara kao kršćanskoga šampiona u borbi za očuvanje pravovjerja.

ro će biti narušena.⁶¹ Demonstracija takvih promjena vidljiva je na postolju Teodozijeva obeliska koji je krajem 4. stoljeća podignut na hipodromu u Konstantinopolu (sl. 12): dok je na jednoj strani postolja prikazan tradicionalni vojnički trijumf, na trima preostalima su scene u hipodromu, s carem koji nadgleda odvijanje igara. To je u međuvremenu postala omiljena reprezentacijska slika političke elite kasnoga Carstva. Takav pristup zamagljuje kako realan izgled vladara (što potvrđuju sačuvani portreti, gotovo neprepoznatljivi u svojoj ukočenoj jednoličnosti i idealizaciji), tako i konkretna djela i kvalitete čovjeka. Prikazan kao vojskovođa u bitkama koje nije nikada osobno vodio, trijumfator koji gazi pobijeđenog neprijatelja u obliku zmije, više simboličnog nego stvarnog, car je utjelovljenje ideje Rima koja opstaje u domeni imaginarnog (sl. 13). U stvarnosti, njegova je moć bila ograničena i ovisila je o barbarima u vojsci i tisućama činovnika koji su premrežavali Carstvo. Njihova pohlepa i korumpiranost jedno su od stalnih mjesta u suvremenim izvorima; posebno dolaze do izražaja u carskim zakonima, koji opetovano nalažu kazne za ista kriminalna djela, ukazujući na nemogućnost stvarne kontrole nad počiniteljima.⁶² Ipak, i u takvom svijetu, careva slika – makar bila malena poput one na novcu – i dalje je poruka kontinuiteta i ekvivalent službenih proglašenja koji odišu optimizmom: „Neka svi bace pogled na široke ravnice pune dozrelog žita i na livade koje je obilna kiša bogato uresila cvijećem i biljkama i neka se vesele što uživaju najveći mir u sigurnosti i obilju...“.⁶³ No, oni više ne zvuče sasvim vjerodostojno.

Jesu li suvremenici bili svjesni krize? Sv. Ciprijan u Kartagi i Dionizije u Aleksandriji u svojim pismima turobnim tonom opisuju Carstvo polovicom 3. stoljeća: „Sve nestaje: poštenje među sucima, povjerenje među prijateljima, vještina u umjetnostima, dostojanstvo u običajima“.⁶⁴ Ako smo posumnjali da su biskupi pri-

strani, iz jednostavnog razloga što su krvavi Valerijanovi progoni za kršćane neminovno morali biti zastrašujuće iskustvo, moramo ustanoviti da niti pogani nisu ništa manje dramatični u tonu kada se osvrću na stanje u državi. Tako Ciprijanov suvremenik i povjesničar Herodijan piše: „Od Augusta do Marka Aurelija nije bilo tako brzih izmjena vladara, tako promjenljive sudbine u ratovima, toliko nemira među stanovništvom provincija, razaranja gradova; nikada nije bilo toliko potresa, epidemija kuge, tirana i careva tako neznatnih karijera“.⁶⁵ Herodijan je, dakako, također mogao biti pristran; moralizatorska nota duboko je usađena u antičkoj historiografiji i uvijek je bilo pojedinaca koji su osjećali da u njihovo doba sve ide nagore ili su se zgražali nad običajima što neminovno vode u propast. Na to nas svojim trezvenim, pomalo rezigniranim glasom stoika podsjeća Marko Aurelije: „Sjeti se načas, radi boljeg razumijevanja, Vespazijanova doba, i vidjet ćeš sve nabrojene stvari: ljude koji se žene, podižu djecu, boluju, umiru, međusobno se tuku, priređuju svečanosti, trguju, bave se zemljoradnjom, ulizuju se ili bahate, sumnjičavi su, kuju urote, mole se za smrt drugih, nariču nad vlastitom sudbinom, vole se, gomilaju blago, žude za konzulatom i prijestoljem...“.⁶⁶

